

SÂMERRÂ ULUCAMİ VE BANİSİ MESELESİ

Murat BIYIKLI, muratbiyiklimuratbiyikli@gmail.com

ÖZ

Abbasi Halifesi Mu'tasım devrinde, Türk askerlerini yerleştirmek üzere kurulan Sâmerâ şehrindeki Ulucami'nin banisi meselesi bu çalışmanın ana sorunsalıdır. Şehrin kuruluşu esnasında inşa edilen Ulucami, sonraki süreçte yıkıldığı ve yeni bir Ulucami yapıldığı halde, Mu'tasım'ı sonradan yapılan Ulucami'nin de banisi sayan yaklaşımlar mevcuttur. Bu çalışma, sonradan yapılmış Ulucami'nin Halife Mütevekkil devrinde, başka bir noktada yapıldığını kaynaklar üzerinden göstermektedir. Çalışmada Sâmerâ şehrinin kuruluşuna değindikten sonra, birinci Ulucami'nin inşası ve ikinci Ulucami'nin inşası üzerinden konu ele alınmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Mu'tasım, Mütevekkil, Türkler, Sâmerâ Ulucami, Bani.

GREAT MOSQUE OF SAMARRA AND IT'S FOUNDER'S PROBLEM

ABSTRACT

During the Abbāsid Caliph Mu'tasim period, the issue of the founder of Great Mosque in the city of Sāmarrā, which was established to accommodate Turkish soldiers, is the main problem of this study. Great Mosque, which was built during the establishment of the city, was destroyed in the following period and a new Great Mosque was built. Notwithstanding, there are also approaches that consider Mu'tasim the founder of the Great Mosque, which was built later. This study shows through the sources that Great Mosque was made at another point in the period of Caliph Mutawakkil. After addressing the establishment of the city of Sāmarrā in the study, the subject is discussed through the construction of the first Great Mosque and the construction of the second Great Mosque.

Keywords: *Great Mosque of Samarra, Mu'tasim, Mutawakkil, Turks, Founder.*

1. GİRİŞ

Halife Me'mûn 218/833 senesinde kardeşi Ebû İshâk el-Mu'tasım ile Bizans seferinde iken hastalanmış ve kısa bir süre sonra 218/833 yılında vefat etmiştir¹. Me'mûn'un takriben yirmi bir yıl süren hilafetinin akabinde Ebû İshâk el-Mu'tasım Muhammed b. Hârûn er-Reşid'e biat edilmiştir². Mu'tasım'ın halifeliği döneminde Bâbek el-Hürremî isyanının bastırılması³ ve Ammûriye⁴ fethi gibi önemli siyasi gelişmeler yaşanmıştır. Ancak en önemli gelişme Abbâsî Devleti'nin tarihi seyir içerisindeki akışını; siyasi, sosyal, kültürel ve mimari açılardan oldukça etkilediğini

¹ Geniş bilgi için bkz. Ebû Yûsuf Yakub b. Süfyan b. Cuvvan el-Fârisî *Fesevî Kitâbü'l-ma'rife ve't-târîh*, 2. bs (Beirut: Müessesetü'r-Risâle, 1981), c. 1, s. 202; Ebû Cafer İbn Cerir Muhammed b. Cerir b. Yezid Taberî *Târîhu't-Taberî: târihu'r-rusul ve'l-müluk*, thk. Arîb b. Sa'd el-Kurtubî 2. bs (Beirut: Dâru't-Türûs, 1387), c. 8, s. 645-50; Ebû Ali Ahmed b. Muhammed İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem ve te'âkibü'l-himem*, thk. Ebu'l-Kâsım İmâmî (Tahran: Seruş, 2000), c. 4, s. 168-71; Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed Bağdâdî İbnü'l-Cevzî *el-Muntazam fî tarihi'l-mülük ve'l-ümem*, thk. Muhammed Abdulkâdir Atâ Atâ Mustafa Abdülkâdir Atâ (Beirut: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1992), c. 11, s. 24; Ebû'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim İbnü'l-Esî, *el-Kâmil fî't-târîh*, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmûrî, 1. bs (Beirut: Dâru'l-Kitâbü'l-Arabiyye, 1417), c. 5, s. 576-79; Şemseddin Ebu'l-Muzaffer Yûsuf b. Kızıoğlu b. Abdillâh Sibt İbnü'l-Cevzî *Mirâtü'z-zamân fî tevârîhi'l-a'yân* (Dimeşk: Dâru'l-Risâleti'l-Âlemiyyeti, 2013), c. 14, s. 221-26; Hasan b. Ebû Muhammed Abdullâh Hâşimî Abbâsî Safedî, *Nüzhetü'l-mâlik ve'l-memlûk fî muhtasari sene min veliyyi Mısır mine'l-müluk: yüerrihu min asri'l-feraine ve'l-enbiyâ hatta sene 717h.*, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmûrî (Beirut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2003), s. 98; Şemseddin Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osmân b. Kaymaz ez-Zehebî *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-tabakâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmûrî, 2. bs (Beirut: Dâru'l-Kitâbü'l-Arabi, 1993), c. 15, s. 25-27; Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Hasen el-Hadramî el-Mağribî İbn Haldûn, *Târîhu İbn Haldûn = Kitâbü'l-İber ve divânü'l-mübtede' ve'l-haber fî eyyâmî'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve men âsarahüm min zevî's-sultânî'l-ekber*, thk. Halîl Şehâde, 2. bs (Beirut: Dâru'l-Fikr, 1988), c. 3, s. 320-321.

² Taberî *Târîhu't-Taberî* c. 8, s. 667; İbnü'l-Esî, *el-Kâmil fî't-târîh*, c. 6, s. 5; Sibt İbnü'l-Cevzî *Mirâtü'z-zamân fî tevârîhi'l-a'yân*, c. 14, s. 176; Ebû'l-Kâsım Kemâleddîn Ömer b. Ahmed b. Hibetullâh İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb fî't-târîhi Haleb*, thk. Halîl Mansûr, 1. bs (Beirut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1996), s. 41; İmadüddin el-Melikü'l-Müeyyed İsmail b. Ali Ebû'l-Fida, *el-Muhtasar fî ahbari'l-beşer (Târîhu Ebî'l-Fida)*, 1. bs (Mısır: el-Matbaatü'l-Hüseyniyyetü'l-Mısıriyyetü, t.y.), c. 2, s. 33; Ebû'l-Fida İmadüddin İsmail b. Ömer İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye* (Dâru'l-Fikr, 1986), c. 10, s. 280-81; Ebû'l-Vefâ Burhâneddîn İbrâhim b. Muhammed Sibt İbnü'l-Acemî, *Künûzü'z-zeheb fî't-târîhi Haleb*, 1. bs (Halep: Dâru'l-Kalemi'l-Arabî, 1417), c. 1, s. 134.

³ Geniş bilgi için bkz. Ebû Hanîfe Ahmed b. Davud Dineverî *Ahbârü't-tuvâl*, 1. bs (Kahire: Dâru İhyai Kütübü'l-Arabiyye, 1960), s. 403-405; Taberî *Târîhu't-Taberî* c. 9, s. 31-51; Ebû'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali Mes'ûdî, *et-Tenbih ve'l-İsrâf*, thk. Abdullâh İsmail es-Sâvî (Kahire: Daru's-Sâvî t.y.), s. 305; Mutahhar b. Tâhir el-Makdisî *el-Bed' ve't-târîh* (Mektebetü's-Sekâfeti'd-Diniyyeti, t.y.), c. 6, s. 114-18; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem ve te'âkibü'l-himem*, c. 4, s. 194-219; İbnü'l-Cevzî *el-Muntazam fî tarihi'l-mülük ve'l-ümem*, c. 11, s. 73-77; İbnü'l-Esî, *el-Kâmil fî't-târîh*, c. 6, s. 25-37; Sibt İbnü'l-Cevzî *Mirâtü'z-zamân fî tevârîhi'l-a'yân*, c. 14, s. 266-71; İbn Haldûn, *Târîhu İbn Haldûn = Kitâbü'l-İber ve divânü'l-mübtede' ve'l-haber*, c. 3, s. 323-27; Ebû'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Ali b. Abdülkâdir el-Makrîzî *Kitâbü'l-Mukaffa'l-kebîr*, thk. Muhammed el-Ya'lâvî, 2. bs (Beirut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2006), c. 7, s. 203.

⁴ Bizans Kralı Tufeyl Zubatra'da (Isparta) ve Malatya'da Müslüman halkın bulunduğu kalelere saldırıp burada bulunan insanların çoğunu kadın, yaşlı ve çocuk demeden öldürmüş, bazıları da esir almıştır. Bunun üzerine Mu'tasım harekete geçmiştir. Önce Ankara sonra Ammûriye'yi (Afyon sınırları içerisinde bir yer) fethetmiştir. Geniş bilgi için bkz. Taberî, *Tarihü't-Taberî* c. 9, s. 56-58; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem ve te'âkibü'l-himem*, c. 4, s. 220-222; İbnü'l-Esî, *el-Kâmil fî't-târîh*, c. 6, s. 37-38.

söyleyebileceğimiz Sâmerî şehrinin kurulmasıdır. Abbâsîlerin ikinci başkenti olan Sâmerî yaklaşık altmış yıl boyunca bu görevini sürdürmüştür. Bu dönem, yaşanan siyasi gelişmeler ve Türklerin nüfuzu gibi konular sebebiyle “*Sâmerî Dönemi*” olarak anılmıştır. Bunun yanı sıra şehir, kasırları, kiliseleri ve diğer mimarî motifleriyle dikkat çekmektedir. Ancak çalışmanın sınırlılığı sebebiyle bunların tamamını ele almak mümkün değildir. Çalışmada şehrin kuruluş sebebi ve kuruluş sürecine kısa bir değiniden sonra günümüze ulaşan Sâmerî Ulucami’nin banisinin kim olduğu analiz edilecektir.

2. Sâmerî’nin İnşa Edilmesinin Sebepleri

Bugün idari yönden Bağdat’a bağlı olan Sâmerî,⁵ konum itibarıyla Bağdat’ın takriben 125 km kuzeyinde Dicle Nehri’nin doğu tarafında yer almaktadır. Bağdat ile Tikrit şehirleri arasında yer alan Sâmerî, sekizinci Abbâsî halifesi Mu’tasım tarafından Türk Memlûk⁶ birlikleri için 221/836 yılında kurulmaya başlanmıştır. Ancak şehrin kuruluşu hakkında bilgi vermeden önce Bağdat gibi ilim merkezi olan ve hakkında kasideler kaleme alınan bir şehir varken Mu’tasım’ı yeni bir şehir inşa etmeye iten sebeplere değinmek yerinde olacaktır.

Sâmerî dönemi öncesinde Me’mûn’un ordudaki Arap ve Fars unsurların gücünü kırmaya yöneldiği görülmektedir. Me’mûn bunu Horasan’ın Fergâna, Uşrûsene, Soğd gibi bölgelerinden getirdiği ve askerî seciyeleri ile öne çıkan Türklerle yapmayı hedeflemiştir. Bunun için görevlendirdiği kardeşi Mu’tasım, Ca’fer el-Huşşekî’yi Türk köleler⁷ satın alması için her yıl Semerkand’a, Nûh b. Esed b. Sâman’ın yanına göndermiştir. Cafer el-Huşşekî de her sene bir miktar Türk satın

⁵ Yûnus İbrâhîm es-Sâmerî âî *Del İu Sâmerî*, 1. bs (Bağdat: Matbaatü Dâru Menşûrati’l-Basra, 1963), s. 6.

⁶ Memlûk: Lügat anlamı olarak tasarruf edilen, sahip olunan hizmetçi, hizmetli, beyaz köle anlamlarına gelmektedir. Hakkı Dursun Yıldız bu kelime ilgili açıklama yapmakta ve buna bir şerh düşmektedir. Ona göre bu kelime tam manasıyla köle anlamına gelmemektedir. Arapça’da köle anlamına gelen abd ve rakîk kelimeleri mevcutken memlûk kelimesi köle anlamını karşılamaz. Geniş bilgi için bkz. Hakkı Dursun Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, 5. bs (İstanbul: İlgi Kültür Sanat Yayınları, 2015), s. 124-125.

⁷ Onların bilinen kölelerin statüsünde olmadığı giydikleri elbiselerden ve aldıkları görevlerden dahi anlaşılmaktadır. Bkz. Ebü’l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali Mes’ûdî, *Mürûcü’z-zeheb ve me’âdinü’l-cevher (fi tûhafî’l-esrâf mine’l-mülûk ve ehli’d-dirâyât)*, thk. Müfid Muhammed Kameyha (Beirut: Daru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1971), c. 4, s. 62; Ebü’l-Kâsım Sikatüddîn Ali b. Hasan b. Hibetullah İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, thk. Amr b. Garâne el-Amrî (Dimaşk: Dâru’l-Fikr, 1995), c. 73, s. 245; Zeheb î *Târîhu’l-İslâm ve ve Feyâtü’l-(tabakâtü’l-)meşâhîr ve’l-a’lâm*, c. 15, s. 33; Ebü’l-Mehâsin Cemâlüddîn Yûsuf İbn Tağrîberd î *en-Nücümü’z-zâhire fi mülûki Mısır ve’l-Kahire* (Mısır: Vizâretü’s-Sekâfe ve’l-İrşâdu’l-Kavmiyye, Dâru’l-Kütüb, t.y.), c. 2, s. 233; Ebü’l-Fazl Celalüddîn Abdurrahmân b. Ebû Bekr es-Suyûtî î *Târîhu’l-hulefâ*, thk. Hamd İed-Demirdâş, 1. bs (Mektebetü Nezzâr Mustafa el-Bâz, 2004), s. 244.

alarak Mu'tasım'a ulaştırmıştır. Neticede Me'mûn zamanında Mu'tasım'ın hassa birliğinde takriben 3 bin Türk askeri toplanmıştır⁸. Diğer taraftan kaynaklar, Horasan vergisinin bir kısmına karşılık da, askerlik hizmetinde kullanılmak üzere Türklerin gönderildiğini zikretmektedir⁹. Yanı sıra Mu'tasım'ın Türk asker sayısını arttırmak için Bağdatlıların elinde bulunan Türk köleleri satın aldığı da olmuştur. Nu'aym b. Hâzim'in memlûkü Eşnâs, Sellâm b. Abraş'ın memlûkü İtâh, Vasîf ve Sîmâ Dîmaşkî bunlardan bazılarıdır¹⁰. Bütün bu çabalar neticesinde Mu'tasım'ın yanındaki Türklerin sayısı oldukça artmıştır. Sayıları hakkında kaynaklarda 4.000'den 70.000'e kadar farklı rivayetler geçse de¹¹, her halükarda önemli bir rakama ulaştıkları kuvvetle muhtemeldir. Sonraki süreçte Halife Mütevekkil'i öldürerek, istediklerini halife yapıp istemediklerini halifelikten azledecek güce ulaşmış olmaları bunun bir göstergesidir¹².

Halife Mu'tasım, ordu içindeki Arap ve Farsi unsurlara nazaran Türklere daha fazla önem vermiş, onları önemli komutanlıklara getirmiştir. Öyle ki onların giydiği elbiseler bile farklıydı. Türkler ipekli elbiseler giyer, altınla müzeyyen kemerler

⁸ İbn Vâzılı Ahmed b. İshak b. Ca'fer el-Ya'kubî, *el-Bıldân* (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2002), s. 55; Ahmed b. Fadlân b. Abbâs b. Râşid b. Hammâd İbn Fadlân, *Rihletü İbn Fadlân*, çev. Ramazan Şeşen (İstanbul: Bedir Yayınevi, 2016), s. 209; Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, s. 108.

⁹ İbn Fadlân, *Rihletü İbn Fadlân*, s. 209; Aynı rivayetin geçtiği diğer kaynak için bkz. Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, s. 108.

¹⁰ Ya'kubî, *el-Bıldân*, s. 55; Ebü'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali Mes'ûdî, *Kitâbü't-tenbîh ve'l-işraf*, çev. Ramazan Şeşen, 1. bs (İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2018), s. 309-310; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem ve te'âkübü'l-himem*, c. 4, s. 294; İbn Haldûn, *Târîhu İbn Haldûn = Kitâbü'l-İber ve dîvânü'l-mübtede' ve'l-haber*, c. 3, s. 342; Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Abdilmün'im es-Sanh âc îel-Himyer î *er-Ravzü'l-mi'târ fi haberi'l-aktâr*, thk. İhsan Abbâs, 2. bs (Beyrut: Müessesetu Nâsir lissekâfe, 1980), s. 300.; Ayrıca Makdisî'de geçen bir kayda göre Mu'tasım sadece bir Türk'ü bazen yüz bin dirheme alırken bazen de iki yüz bin dirheme almıştır. Bkz. Makdisî *el-Bed' ve't-târîh*, c. 6, s. 112.

¹¹ Mes'ûdî, *Mürücü'z-zeheb ve me'âdinü'l-cevher*, c. 4, s. 45; Ebü'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali Mes'ûdî, *Mürücü'z-zeheb (altın bozkırlar)*, çev. Ahsen Batur, 4. bs (İstanbul: Selenge Yayınları, 2017), s. 395; Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit b. Ahmed b. Mehdî el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdad ev Medîneti's-Selâm*, thk. Beşşar Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 2002), c. 4, s. 115; Şihâbüddîn Ebû Abdillâh Yâkût b. Abdillâh er-Rûmî Yâkût el-Hamevî *Mu'cemü'l-bıldân*, 2. bs (Beyrut: Dârü's-Sâdir, 1995), c. 3, s. 174; Ebû Yahyâ Zekerîyyâ b. Muhammed b. Mahmûd Kazvî *Âsârü'l-bilâd ve ahbârü'l-ibâd* (Beyrut: Dârü Sadır, t.y.), s. 385; Ebü'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî İbn Manzûr, *Muhtasarı tarihi dîmaşk li-ibn asâkir*, thk. Ruhiye en-Nehhas, Murad, Mutî' Riyâd Abdülhamid, Muhammed, 1. bs (Dîmeşk/Suriye: Dârü'l-Fikr, 1984), c. 23, s. 319; Ebu Abdullah Alaüddin Moğultay b. Kılıç b. Abdullah el-Bekceri el-Hikri Moğultay b. Kılıç, *el-İşare ila sireti'l-Mustafa ve tarihi men ba'dehu mine'l-hulefa* (Dîmaşk: Dârü'l-Kalem, 1996), s. 512.; Ayrıca Tagrıberdî, sayılarının on sekiz bine ulaştığını ve bunun en kabul edilen rakam olduğunu kaydetmektedir. Bkz. İbn Tagrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire fi mülûki Mısır ve'l-Kahire*, c. 2, s. 233.

¹² Halife Mütevekkil'in öldürülmesi hakkında geniş bilgi için bkz. Bağdâdî, *Târîhu Bağdad ev Medîneti's-Selâm*, c. 2, s. 484; İbnü'l-Esî, *el-Kâmil fi't-târîh*, c. 6, s. 177; Ebü'l-Fida, *el-Muhtasar fi ahbari'l-beşer (Târîhu Ebî'l-Fida)*, c. 2, s. 41; İbn Haldûn, *Târîhu İbn Haldûn = Kitâbü'l-İber ve dîvânü'l-mübtede' ve'l-haber*, c. 3, s. 349; Zehebî *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-tabakâtü'l-meşâhir ve'l-a'lâm*, c. 18, s. 18.

kuşanarlardı. Türk askerlerinin giydiği üniformalar dahi kendilerine özgüydü¹³. Bu ayrıcalıklı yaklaşım, Türklerin Bağdat'ı adeta talimhaneye çevirmesine yol açmıştır¹⁴. Bağdat'ın cadde ve sokaklarında fütursuzca at koşturan Türkler kadın, erkek, çocuk yaşlı fark etmeksizin insanlara çarpmış ve zarar vermişlerdir. Hitti, bu tabloyu “*Muhafız kutası, kısa bir süre zarfında Bağdat'ta dehşet yarattı*” diye ifade etmiştir¹⁵. Halk da bu duruma tepkisiz kalmamış onlara saldırmıştır. Kimi ölesiye dayak yemiş kimi öldürülmüştür¹⁶. Mes'ûdî Bağdat halkının bu tepkisini şu cümleleriyle ifade etmektedir: “*Belki de Bağdat halkı birbirlerini Türkleri öldürmeye teşvik ediyordu. Türkler bir kadına, yaşlıya, çocuğa veya âmâyaya çarptıkları zaman halk da onları öldürüyordu*”.¹⁷ Bağdat'ın ücra sokaklarına atılan arkadaşlarının cesetlerini bulan Türkler de halka işkence ve eziyet etmeye başlamışlardır¹⁸. Neticede hem halkın hem de Türklerin rahatsızlık ve şikâyetleri artmıştır. Buna bir de daha önceki bazı Abbâsî halifelerinde var olan şehir kurma hevesinin Mu'tasım'da da olması eklenince yeni bir şehrin kurulması kaçınılmaz olmuştur. Nitekim o, yeryüzünü imar etmenin övgüye layık bir iş olduğu, bunun ekonomiye de katkı sağlayacağı düşüncesindeydi. Bu yöndeki düşüncesini, veziri Muhammed b. Abdülmelik'e söylediği: “*her ne zaman bir yere on dirhem harcasam bana bir sene sonra on bir dirhem olarak geri döndü*” sözleri teyit etmektedir¹⁹.

¹³ Mes'ûdî, *Mürûcû'z-zeheb ve me'âdinü'l-cevher*, c. 4, s. 62; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, c. 73, s. 245; Zeheb î *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-(tabakâtü'l-)meşâhîr ve'l-a'lâm*, c. 15, s. 33; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, c. 2, s. 233; Suyûtî î *Târîhu'l-hulefâ*, s. 244.

¹⁴ Ahmed Abdülâki, *Sâmerrâ: Asimetü'd-devleti'l-Arabîyyeti fî ahdi'l-Abbâsiyyî*, 1. bs (Bağdat: Dâru's-Şu'ûni's-Sekâfiyyeti'l-Âmmeti, 1989), c. 1, s. 19.; Ayrıca Türklerin Bağdat'taki davranışları hakkında geniş bilgi için bkz. Ebü'l-Abbas Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvud Belâzîrî î *Fütûhu'l-bıldân* (Beyrut: Dâru ve Mektebetü'l-Hilâl, 1988), s. 291; Mes'ûdî, *Mürûcû'z-zeheb ve me'âdinü'l-cevher*, c. 4, s. 62-63; Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr el-Mervezî Sem'ânî, *el-Ensân*, thk. Abdurrahmân b. Yahyâ el-Muallim î 1. bs (Haydarâbâd: Meclisü Dairetü'l-Meârifî'l-Osmaniyye, 1962), c. 7, s. 29; Kazvî î *Âsârü'l-bilâd ve ahbârü'l-ibâd*, s. 385; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, c. 2, s. 234.

¹⁵ Philip K. Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi*, çev. Salih Tuğ, c. 2 (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1989), c. 2, s. 505.

¹⁶ Ya'kubî, *el-Bıldân*, s. 60; Mes'ûdî, *Kitâbü't-tenbîh ve'l-işrâf*, s. 309-310; Himyer î *er-Ravzü'l-mi'târ fî haberi'l-aktâr*, s. 300.; Diğer taraftan Hamevî ve Kazvîni bizim diğer kaynaklarda rastlamadığımız bir rivayette bulunmaktadır. Buna göre Türkler, halkın namusuna da el uzatmışlardır. Bunun üzerine halk, Mu'tasım'ın yanına gelerek Türk askerlerden şikâyetle bulunmuştur. Geniş bilgi için bkz. Hamevî î *Mu'cemü'l-bıldân*, c. 3, s. 174; Kazvî î *Âsârü'l-bilâd ve ahbârü'l-ibâd*, s. 385.

¹⁷ Mes'ûdî, *Mürûcû'z-zeheb ve me'âdinü'l-cevher*, c. 4, s. 62.

¹⁸ İbnü'l-Esî, *el-Kâmil fî't-târîh*, c. 5, s. 485; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, c. 2, s. 234; Abdülâki, *Sâmerrâ: Asimetü'd-devleti'l-Arabîyyeti fî ahdi'l-Abbâsiyyî*, s. 19.

¹⁹ Mes'ûdî, *Mürûcû'z-zeheb ve me'âdinü'l-cevher*, c. 4, s. 40; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, c. 72, s. 245; İbn Manzûr, *Muhtasarü tarihi dımaşk li-ibn asâkir*, c. 23, s. 319.

2.1. Yer Tespiti ve Şehrin Kurulması

Sâmerrâ şehrini kurmaya karar veren Mu'tasım 1 Ramazan 220 (29 Ağustos 835) tarihinde bayram namazından sonra harekete geçmiş ve Bağdat'ı terk etmiştir. Sâmerâ şehrinin kurulacağı yerin tespiti aylarca sürmüştür. Halife Mu'tasım ve adamları önce "Şemmâsiye"²⁰ denen yere gelmiş ancak burası beğenilmemiştir²¹. Mu'tasım daha sonra "Mat râ"²² ve "Kâtûl"²³ gibi yerlerde şehir kurmak istemiştir. Son geldiği yer olan Kâtûl'un o ana kadar bakılan yerlerin en güzeli olduğunu belirtse de arazisinin sertliği sebebiyle terk edilmiştir²³. Kâtûl'dan sonra yer arayışları devam etmiş ve nihayetinde daha kuzeyde bulunan Sâmerâ'nın bulunduğu yer tespit edilmiştir²⁴.

Sâmerâ arazisi boş bir alan olup, sadece Hristiyanlara ait bir manastır bulunmaktaydı. Şehrin arazisi bu manastırdaki rahiplerden satın alınmıştır. Taberî ve Makrîzî'nin kaydettiği rivayete göre Ebü'l-Vezir Ahmed b. Hâid, "Sâmerâ'nın arazisini beş yüz dirheme, el-Bostân el-Hâkânî bölgesini beş bin dirheme ve bunların dışında istediği birkaç yeri daha ücreti mukabilinde manastırdaki rahiplerden satın aldığını" ifade etmektedir²⁵.

Arazi satın alındıktan sonra, Mu'tasım mühendislerden arazinin en iyi yerini seçmelerini istemiştir. Öncelikle kasırlar için birkaç yer tespit edilmiştir²⁶. Dâru'l-Hilâfe'nin yanı sıra devlet ricalinin her biri için bir kasır inşa edilmiştir. Örneğin

²⁰ Şemmâsiye Bağdat'a yakın olup Bağdat'ın doğu tarafında bulunan mahallelerden biridir. Bkz. el-Makrîzî *Kitâbü'l-Mukaffâ'l-keb r*, c. 7, s. 202.

²¹ Terk edilme sebebi hakkında geniş bilgi için bkz. Ya'kubî, *el-Bıldân*, s. 56; Ebî Ali Ahmed b. Ömer İbn Rüste, *Kitâbü'l-A'lâku'n-nef'ê*, thk. Ebî Ali Ahmed b. Ömer (Leiden: Brill, 1891), s. 256; Taberî *Târîhu't-Taberî* c. 9, s. 20; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, c. 48, s. 371; İbn Manzûr, *Muhtasarı tarihi dimaşk li-ibn asâkir*, c. 20, s. 296; el-Makrîzî *Kitâbü'l-Mukaffâ'l-keb r*, c. 7, s. 201; Himyerî *er-Ravzü'l-mi'târ fi haberi'l-aktâr*, s. 300.

²² Ya'kubî, *el-Bıldân*, s. 56; İbn Rüste, *Kitâbü'l-A'lâku'n-nef'ê*, s. 256; el-Makrîzî *Kitâbü'l-Mukaffâ'l-keb r*, c. 7, s. 201.

²³ Ya'kubî, *el-Bıldân*, s. 56; İbn Rüste, *Kitâbü'l-A'lâku'n-nef'ê*, s. 256; el-Makrîzî *Kitâbü'l-Mukaffâ'l-keb r*, c. 7, s. 201; Ayrıca Kâtûl bölgesinde daha öncesinde Halife Hârûn er-Reşîd şehir inşa etmek istemiştir. Burada bir kasır inşa etmiş ancak o da bir süre sonra burayı terk etmiştir. Bkz. Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed b. İshak el-Hemedani İbnü'l-Fakîh, *Kitâbü'l-Bıldân* (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1996), s. 367; Hamevî *Mu'cemü'l-bıldân*, c. 3, s. 174.

²⁴ Ya'kubî *el-Bıldân*, s. 57; İbn Rüste, *Kitâbü'l-A'lâku'n-nef'ê*, s. 256-257; el-Makrîzî *Kitâbü'l-Mukaffâ'l-keb r*, c. 7, s. 201.

²⁵ Taberî *Târîhu't-Taberî* c. 9, s. 17; el-Makrîzî *Kitâbü'l-Mukaffâ'l-keb r*, c. 7, s. 202.

²⁶ Geniş bilgi için bkz. Ya'kubî, *el-Bıldân*, s. 58; İbn Rüste, *Kitâbü'l-A'lâku'n-nef'ê*, s. 258; Muhammed b. Ali b. Muhammed b. İmrânî, *el-İnbâ' fi târihi'l-hulefâ'*, thk. Kâsım es-Sâmerrâî (Kahire: Dâru'l-Âfâki'l-Arabiyye, 2001), s. 277; Himyerî *er-Ravzü'l-mi'târ fi haberi'l-aktâr*, s. 301..

Hâkân Urtuc b. Ebi'l-Feth b. Hâkân'a kendi adıyla bilinen "Cevsaku'l-Hâkânî" kasrı, Ömer b. Ferec'e de yine ona nispetle "Ömerî" diye bilinen kasır inşa edilmiştir²⁷.

Sâmerrâ Haritası ve Sâmerrâ Ulucami'nin Konumu²⁸

Merkezde Ulucami ve etrafında daire formunda inşa edilen daha önceki İslâm şehirlerinden farklı olarak Sâmerrâ'da önce hilafet merkezi yapılmıştır. Akabinde kasırların yeri belirlendikten sonra Sâmerrâ Ulucami'nin yeri planlanmış ve inşaatına başlanmıştır²⁹. Komutanların ve halkın yerleri bundan sonra tahsis edilmiştir. Kayda

²⁷ Kasırlar hakkında geniş bilgi için bkz. Ya'kubî, *el-Büldân*, s. 58; İbn Rüste, *Kitabü'l-A'lâku'n-nef'ê*, s. 258; İmrânî, *el-İnbâ' fî târihi'l-hulefâ'*, s. 277; Himyerî *er-Ravzü'l-mi'târ fî haberi'l-aktâr*, s. 301.

²⁸ Mûsâ Abdüh, *el-Abbâsiyyûn ve Asâruhumu'l-Mi'mariyyeti fî'l-İrâk ve Mısır ve İfrîkiye*, s. 33.

²⁹ Ya'kubî, *el-Büldân*, s. 58; Ebû İshak İbrâhim b. Muhammed el-Farisi el-Kerhî el-İstahrî, *Mesâlikü'l-memâlik* (Kahire: el-Heyetü'l-Ammetü likusuri's-Sekâfeti, t.y.), s. 60; Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Makdisî *Ahsenü't-tekâsim fî ma'rifeti'l-ekâlâm* (Beyrut: Daru Sadr, 1991), s. 122-123; Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Makdisî *İslâm Coğrafyası (Ahsenü't-tekâsim)*, çev. Ahsen Batur, Selenge yayınları; 78 (İstanbul: Selenge, 2015), s. 125-126; Himyerî *er-Ravzü'l-mi'târ fî haberi'l-aktâr*, s. 301.

değer husus, her kavmin iktâlarının birbiriyle iç içe geçmeyecek şekilde münazil oluşturulmasıdır. Buradaki amaç Türklerin askerî seciyelerinin korunmasıdır³⁰. Oluşturulan her iktâda mahalleler kurulmuş bu mahallelerde de mahalle camileri tesis edilmiştir³¹. Bu bağlamda İbn Havkal, Sâmerâ'nın her nahiyesinin ve mahallesinin kendi camisi olduğunu kaydetmektedir³². Biz çalışmamız itibarıyla Sâmerâ Ulucami ve banisi üzerinde duracağız.

3. Sâmerâ Ulucami

İnsanların yaşadığı çevreyi şekillendirmesinde inançları etkili olmuştur. İslâm şehirlerinin kurulmasında da bu dinin mabetleri olan camiler ön planda tutulmuştur³³. Cami ve mescitlerin şehirlerdeki konumu, Müslümanların dinlerine gösterdikleri hassasiyetin tezahürüdür. İslâm'ın ortaya çıktığı ilk dönemlerden itibaren camilerin konumu her zaman mihrap olmuştur. İslâm şehirleri merkezdeki camilerin etrafında gelişmiştir. Camiler yeri geldiğinde idari işlerin icra edildiği devlet dairesi, davaların görüldüğü mahkeme, yeri geldiğinde bir eğitim müessesesi olmuştur. Bu meyanda İslam medeniyetinin geçirdiği tarihi süreçte dikkate şayan camilerden biri de hiç şüphe yok ki yapısıyla öne çıkan Sâmerâ Ulucami'dir.

3.1. Sâmerâ Ulucami Banisi

Kaynaklarda bu cami iki şekilde geçmekte olup, günümüzde Sâmerâ'da halen mevcut caminin banisi karıştırılmaktadır. Sâmerâ Ulucami'nin birincisi 221/836 yılında şehir kurulurken Mu'tasım tarafından inşa edilmiştir. Mu'tasım tarafından inşa edilen bu caminin ismi kaynaklarda Cuma Cami, Sâmerâ Ulucami, Sâmerâ Cami, el-Mescidü'l-Cami gibi farklı şekillerde zikredilmektedir³⁴. Sâmerâ kuruluşunda önce hilafet merkezinin inşasına başlandığını zikretmiştik. Ardından kasırların yerleri belirlenmiştir. Bundan sonra Sâmerâ Ulucami'nin yer ve plan çalışması yapılmıştır. Cami, kaynaklarda Şâriu'l-A'zam olarak da geçen Serice Caddesi'nde çok ihtişamlı

³⁰ Kaynaklarda "Müvelledlerle (Aslen Arap olmayan melezler) içli dışlı olmaları yasaktı" şeklinde geçmektedir. Bkz. Ya'kubî, *el-Büldân*, s. 58; İbn Rüste, *Kitabü'l-A'lâku'n-nef'âe*, s. 258; İmrânî, *el-İnbâ' fî târihi'l-hulefâ'*, s. 277; Himyerî *er-Ravzü'l-mi'târ fî haberi'l-aktâr*, s. 301.

³¹ Ya'kubî, *el-Büldân*, s. 59; İbnü'l-Fakîh, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 316; Himyerî *er-Ravzü'l-mi'târ fî haberi'l-aktâr*, s. 301; el-Makrîzî *Kitâbü'l-Mukaffâ'l-kebîr*, c. 7, s. 202.

³² Ebü'l-Kâsım Muhammed el-Bağdâdî İbn Havkal, *Sûretü'l-arz* (Beyrut: Daru Sadr, 1938), s. 243.

³³ Geniş bilgi için bkz. Turgut Cansever, *İslam'da Şehir ve Mimari* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2013), s. 7-14.

³⁴ Ya'kubî, *el-Büldân*, s. 58; Belâzîrî *Fütûhu'l-büldân*, s. 291; İbnü'l-Fakîh, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 316; İbnü'l-Cevzî *el-Muntazam fî târihi'l-mülük ve'l-îmem*, c. 11, s. 209 ve 252; İbnü'l-Cevzî *Mirâtü'z-zamân fî tevârihi'l-a'yân*, c. 15, s. 48; Müneccim, *Akâmü'l-mercân fî zikri'l-medâini'l-meşhûra fî külli mekân*, s. 37; Hamevî *Mu'cemü'l-büldân*, c. 3, s. 175.

bir formda yapılmıştır³⁵. Öyle ki o dönem yapısıyla ve büyüklüğüyle meşhur Şam Cami'ni dahi geride bırakmıştır. Mu'tasım'ın yaptırdığı bu Ulucami büyüklüğü kadar güzelliğiyle de dikkat çekmektedir. Caminin bütün duvarları mine ile kaplanmış, içinde yer alan bütün sütunlar ve zemin mermerlerle döşenmiştir³⁶. Minaresinin yapısı da dönemi itibarıyla ilk olup helezonik (spiral) şekildedir. Kaynaklar oldukça büyük ve güzel yapılan bu camiye Mu'tasım'ın 100.000 dinarı aşan bir meblağ harcadığını aktarmaktadır³⁷. Camiden sonra insanların ihtiyaçlarını görmesi ve alışveriş yapmaları için etrafına çarşı ve pazar yerleri de yapılmıştır. Yine belirli yerlere dükkânlar kurulmuştur. Her meslek ehline ayrı ayrı müstakil yerler tahsis edilmiştir.³⁸

Mu'tasım 18 Rebiülevvel 227 (5 Ocak 842 Perşembe) günü, sekiz yıl sekiz ay süren hilafetinden sonra vefat etmiştir³⁹. Aynı gün oğlu Ebû Ca'fer el-Vâsık'a biat edilmiştir⁴⁰. Mu'tasım'ın inşa ettiği Sâmerâ'daki birinci Ulucami'de Halife Vâsık döneminde namaz kılınmaya devam edilmiştir. Vâsık sadece 230/845 senesinde bu camide ufak bir değişikliğe gitmiş caminin minberini yükseltmiştir⁴¹. Vâsık döneminin sonuna kadar bu cami varlığını sürdürmüştür.

Halife Vâsık yakalandığı istiska'⁴² hastalığı sebebiyle 24 Zilhicce 232 (11 Ağustos 847) çarşamba günü vefat etmiştir⁴³. Ondan sonra kardeşi Ebû'l-Fazl Ca'fer b.

³⁵ Ya'kubî, *el-Büldân*, s. 61; Makdisî *Ahsenü't-tekâsim fî ma'rifeti'l-ekâlîm*, s. 122; Himyerî *er-Ravzü'l-mi'târ fî haberi'l-aktâr*, s. 301.

³⁶ Makdisî *Ahsenü't-tekâsim fî ma'rifeti'l-ekâlîm*, s. 122; Himyerî *er-Ravzü'l-mi'târ fî haberi'l-aktâr*, s. 301.

³⁷ Kazvî *Âsârü'l-bilâd ve ahbârü'l-ibâd*, s. 385; Makdisî *Ahsenü't-tekâsim fî ma'rifeti'l-ekâlîm*, s. 122.

³⁸ Ya'kubî, *el-Büldân*, s. 58; İbnü'l-Fakîh, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 316; Himyerî *er-Ravzü'l-mi'târ fî haberi'l-aktâr*, s. 301; el-Makrîzî *Kitâbü'l-Mukaffâ'l-kebîr*, c. 7, s. 202.

³⁹ Geniş bilgi için bkz. Taberî *Târîhu't-Taberî* c. 9, s. 118-20; Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-işrâf*, s. 306-307; İmrânî, *el-İnbâ' fî târihi'l-hulefâ'*, s. 110; İbnü'l-Cevzî *el-Muntazam fî tarihi'l-mülûk ve'l-îmâm*, c. 11, s. 118-19; İbnü'l-Esî, *el-Kâmil fî'târîh*, c. 6, s. 75-79; Ebû'l-Ferec Barhebraeus Yuhanna İbnü'l-İbri, *Târîhu muhtasari'd-düvel*, thk. el-Yesûî Anton Sâlihânî, 2. bs (Beyrut: Darü's-Şark, t.y.), s. 140-141; İbn Haldûn, *Târîhu İbn Haldûn = Kitâbü'l-İber ve divânü'l-mübtede' ve'l-haber*, c. 3, s. 337-38; Halid er-Rabâ'î, *el-Câmi' li-ulûmi'l-İmâm Ahmed*, 1. bs (Feyyum: Darü'l-Felah, 2009), c. 2, s. 202.

⁴⁰ Taberî *Târîhu't-Taberî* c. 9, s. 123; Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-işrâf*, s. 312; Ebû Bekr b. Abdullah b. Aybek ed-Devâ'î *Kenzü'd-dürer ve câmiü'l-gurer: el-Fâ'ik Sihâhü'l-Cevherî min kısmeti feleki'l-Müşteri: ed-Dürretü's-seniyye (mudîyye) fî ahbâri'd-devleti'l-Fâtûmiyye* (İsa el-Bâ'î el-Halebî 1992), c. 5, s. 222; Ebû Hafs Zeynü'd-dîn Ömer b. el-Muzaffer el-Bekrî el-Kureşî el-Maarrî İbnü'l-Verdî *Târîhu İbni'l-Verdî = Tetimmetü'l-Muhtasar fî ahbâri'l-beşer*, 1. bs (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1996), c. 1, s. 241; Ebû'l-Yümn Mücürüddin Abdurrahman Ebû'l-Yümn el-Uleymi, *et-Tarihü'l-mu'teber fî enbâi men gaber*, 1. bs (Suriye: Darü'n-Nevadir, 2011), s. 360.

⁴¹ Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit b. Ahmed b. Mehdî el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh-i Bağdat ve zuyûlehü*, thk. Mustafa Abdülkâdir Atâ, 1. bs (Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1417), c. 9, s. 417.

⁴² Karında şişmelere sebep olan bir hastalıktır. Bkz. Ahmed Muhtar Abdülhamîl Ömer, *Mu'cemü'l-lugati'l-Arabîyyeti'l-muâsıra*, 1. bs (Kahire: Alemü'l-Kütüb, 2008), c. 1, s. 439 ve c. 2, 1081; Muhammed Hasan Hasan Cebel, *el-Mu'cemü'l-iştikâkiyyü'l-müessal li-elfâzi'l-Kur'ânî'l-Kerîm*, 1. bs

Muhammed el-Mu'tasım'a biat edilmiştir. Halife bir gün sonra "Mütevekkil Alellah" lakabını almıştır⁴⁴.

Mütevekkil döneminde şehir mimari açıdan oldukça büyüyüp gelişmiş, Irak'ın beş metropol şehriden biri haline gelmiştir. Mu'tasım'ın yaptırdığı Sâmerî Ulucami de şehirdeki gelişmeden ve nüfus artışından payını almıştır. Çalışmamızın asıl sorusu Mütevekkil'e nispet edilen Sâmerî Ulucami'nin, Mu'tasım'ın yaptırdığı cami olup olmadığıdır. Tespitlerimize göre Sâmerî'da biri Mu'tasım zamanında yapılan ki onu zikrettik diğeri Mütevekkil zamanında yeni baştan yapılan iki tane Sâmerî Ulucami bulunmaktadır. Ancak günümüzde bazı kaynaklar Sâmerî Ulucami'yi Mütevekkil'e nispet etmektedir. Bu doğru olmakla beraber ifadelerden Mütevekkil'in daha önce Mu'tasım tarafından yapılmış Ulucami'yi genişlettiğine dair bir anlam çıkmaktadır⁴⁵. Yine, şehrin isimlerinden biri olan "Sürremenraa"nın Mu'tasım'ın yaptırdığı caminin adı olduğunu ve bunun Mütevekkil tarafından genişletildiğini zikreden çalışmalar bulunmaktadır⁴⁶. Bu örnekleri çoğaltmak mümkündür. Biz şimdi Halife Mütevekkil tarafından yapılan ve günümüze ulaşan Sâmerî Ulucami'nin Mu'tasım'ın yaptırdığı cami ile alakası üzerinde duracağız.

Halife Mütevekkil, Türklerin nüfuzunu kırmak için 244 Safer (858 Mayıs) ayında Dimaşk'a (Şam) gitmiş ve buraya yerleşmeye karar vermiştir⁴⁷. Ancak buranın havasından ve suyundan rahatsız olan Mütevekkil burada yaklaşık iki buçuk ay

(Kahire: Mektebetü'l-Adab, 2010), c. 4, s. 2289; İbrahim Mustafa, Ahmed ez-Zeyyât, Hamid Abd ülk âdir, Muhammed en-Neccâr, *el-Mu'cemü'l-Vasî* (D'aru'd-Da'vet, t.y.), c. 1, s. 153.

⁴³ Geniş bilgi için bkz. Ebû Ca'fer Muhammed b. Habîb b. Ümeyye b. Amr el-Hâşimî el-Bağdâdî, *Kitâbü'l-Muhabber*, thk. İlze Lihten Şetîr (Beyrut: Dâru'l-Âfâki'l-Cedîle, t.y.), s. 42; Taberî *Târîhu't-Taberî* c. 9, s. 150-51; Makdisî *el-Bed' ve't-târîh*, c. 6, s. 120; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem ve te'âkibü'l-himem*, c. 4, s. 286; İmrânî, *el-İnbâ' fî târihi'l-hulefâ'*, s. 113; Ebû Süleyman Muhammed b. Abdullah b. Ahmed İbn Zebr, *Târîhu mevlidi'l-ülemâ' ve vefeyâtihim*, thk. Abdullah b. Ahmed b. Süleyman el-Hamed, 1. bs (Riyad: Dâru'l-Âsime, 1410), c. 2, s. 512; Ahmed b. el-Kâsım b. Halife b. Yûnus Ebû'l-Abbas b. Ebî Usaybia, *Uyûnü'l-embâ' fî tabakâti'l-etubbâ'*, thk. Nezzâr Rızâ (Beyrut: Dâru Mektebeti'l-Hayat, t.y.), s. 202.; Ayrıca hilafeti beş yıl üç ay on beş gün sürmüştür. Bkz. Bağdâdî, *Târîhu Bağdad ev Medîneti's-Selâm*, c. 16, s. 22.

⁴⁴ Taberî *Târîhu't-Taberî* c. 9, s. 154-55; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem ve te'âkibü'l-himem*, c. 4, s. 287-88; İbnü'l-Esâr, *el-Kâmil fî't-târîh*, c. 6, s. 109-10; Sibt İbnü'l-Cevzî *Mirâtü'z-zamân fî tevârîhi'l-a'yân*, c. 14, s. 426; Ebû'l-Fida, *el-Muhtasar fî ahbari'l-beşer (Târîhu Ebi'l-Fida)*, c. 2, s. 37; İbnü'l-Verdî *Târîhu İbni'l-Verdî* c. 1, s. 215; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, c. 10, s. 310-11.

⁴⁵ Mustafa Demirci, "Sâmerî", içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansikopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2009), s. 70.

⁴⁶ Enes Gülcan, "Samarra Ulu Cami", içinde *İslam Düşünce Atlası*, ed. İbrahim Halil Üçer (İstanbul: Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2017), s. 2/4; Eserin temin edildiği internet adresi <https://www.islamdusunceatlası.org> Erişim tarihi 18.06.2020 saat 14:31.

⁴⁷ Taberî *Târîhu't-Taberî* c. 9, s. 210; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem ve te'âkibü'l-himem*, c. 4, s. 305.

kaldıktan sonra Sâmerâ'ya geri dönmek zorunda kalmıştır⁴⁸. Sâmerâ'daki ikinci Ulucami'nin yapımı bahsi geçen bu Şam seyrüseferinden sonradır.

Günümüze ulaşan Sâmerâ Ulucami, Halife Mütevekkil tarafından inşa edilen camidir. Mütevekkil zamanında şehir genişleyip nüfus artınca önceki cami dar gelmeye başlamıştır. Bu caminin dar gelmesiyle Mütevekkil, Mu'tasım'ın yaptırdığı camiyi tamamen yıktırıştır⁴⁹. Belâzürî ve Makdisî Ya'kûbî'den biraz farklı bir rivayetle ikinci cami bittikten sonra halkın buraya yöneldiği ve ilk camiyi terk ettiği, daha sonra Mu'tasım'ın yaptırdığı birinci caminin yıkıldığı kaydetmektedir⁵⁰. Her hâlükârda birinci caminin tamamen yıkıldığı açıktır. Diğer önemli bir husus da Mütevekkil'in Mu'tasım'ın yaptırdığı camiyi yıktırdıktan sonra aynı yerde daha büyüğünü yapıp genişletme yoluna da gitmemiş olmasıdır. Sâmerâ Ulucami'nin ikincisi öncekinden tamamıyla farklı bir yerde, şehirdeki evlerin uzağında Hayr Caddesi⁵¹ denen caddenin baş tarafında inşa edilmiştir. Babası Mu'tasım'ın yaptırdığı cami ile aynı formda ancak ondan oldukça büyük olan ikinci Ulucami'nin inşasına 234/849 senesinde başlanmıştır. Çok büyük bir yapı olarak tesis edilen caminin inşaatı üç yıl sürmüş ve 237/852 senesinde tamamlanabilmiştir. Bu kadar büyük bir yapıya yine oldukça fazla para harcanmıştır. Bazı kaynaklar, "Mütevekkil Camisi" ya da "Sâmerâ Cami" olarak bilinen bu camiye halifenin 308.212 dinar harcadığını kaydetmektedir⁵². Mütevekkil'in harcadığı miktar, İbnü'l-Fakîh'te ise on beş milyon dirhem olarak geçmektedir⁵³. Her iki rivayetten de camiye büyük bir meblağın harcadığı istihraç edilebilmektedir. Caminin inşası tamamlanınca Halife Mütevekkil o seneki Ramazan Bayramı namazını bu Ulucami'de kılmıştır⁵⁴.

⁴⁸ Taber *î Târîhu't-Taber* *î c. 9, s. 210*; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem ve te'âkibü'l-himem*, c. 4, s. 305; İbnü'l-Cevz *î el-Muntazam fî tarihi'l-mülûk ve'l-ümem*, c. 11, s. 322; İbnü'l-Es *î, el-Kâmil fî'târîh*, c. 6, s. 160; Ebü'l-Fida, *el-Muhtasar fî ahbari'l-beşer (Târîhu Ebî'l-Fida)*, c. 2, s. 40; İbnü'l-Verd *î Târîhu İbni'l-Verd* *î c. 1, s. 219*; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, c. 10, s. 345;

⁴⁹ Ya'kûbî, *el-Büldân*, s. 61.

⁵⁰ Belâzürî *î Fütûhu'l-büldân*, s. 291; Makdisî *î Ahsenü't-tekâsim fî ma'rifeti'l-ekâlîm*, s. 122; Himyer *î er-Ravzü'l-mi'târ fî haberi'l-aktâr*, s. 177.

⁵¹ Caddenin yerleşimi hakkında geniş bilgi için bkz. Ya'kûbî, *el-Büldân*, s. 62; İbn Rüste, *Kitabü'l-A'lâku'n-nef'îe*, s. 261-262.

⁵² Bkz. İbnü'l-Cevz *î el-Muntazam fî tarihi'l-mülûk ve'l-ümem*, c. 11, s. 252; Abdullah Kâmil Mûsâ Abdüh, *el-Abbâsiyyün ve Asâruhumu'l-Mi'mariyyeti fî'l-İrâk ve Mısır ve İfrîkiye*, 1. bs (Kahire: Dâru'l-Afâki'l-Arabiyyeti), s. 33.

⁵³ İbnü'l-Fakîh, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 368.

⁵⁴ İbnü'l-Cevz *î el-Muntazam fî tarihi'l-mülûk ve'l-ümem*, c. 11, s. 252; Abdülâzîz Muhammed Lemeylim, *Nüfûzü'l-Etrâk fî'l-hilâfeti'l-Abbâsiyye ve eseruhû fî kyâmi medîneti Sâmerâ min h. 221-279* (Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 1991), c. 2, s. 276; Mûsâ Abdüh, *el-Abbâsiyyün ve Asâruhumu'l-Mi'mariyyeti fî'l-İrâk ve Mısır ve İfrîkiye*, s. 33; Ayrıca bu caminin bir mahzeni olup, Şia beklenen

Mütevekkil'in yaptırdığı bu caminin mimari özellikleri hakkında bilgi vermek, Mu'tasım'ın yaptırdığı Ulucami ile karıştırılmasını önlemeye katkı sunacaktır. Cami dikdörtgen formda olup etrafına iki sur yapılmıştır. En dışta yer alan 444 metre uzunluğunda ve 367 metre genişliğindeki sur kerpiçten yapılmıştır. Bu surda belirli bölgelere dağıtılmış altmış yedi adet burç yer almaktadır⁵⁵. Ancak Sâmerâ'ya olan ziyaretimizde dış surlardan geriye toprak yığınının başka hiçbir şey kalmadığını tespit ettik. İç tarafta yer alan 244 metre uzunluğunda ve 156 metre genişliğindeki iç sur ise daha sağlam olup tuğladan yapılmıştır. Buraya kırk adet burç yerleştirilmiştir. Her iki sur dikdörtgen şeklindedir⁵⁶. Burçlardan dört tanesi köşelerde olup güney ve kuzey kanatta sekizer, doğu ve batı kanatta da onar tane yer almaktadır. Güney duvarın üst kısmında kible tarafına doğru dışarıdan dar, içeriden geniş olacak şekilde dikdörtgen pencereler bulunmaktadır. Her pencerenin iç tarafında iki adet tuğladan sütun olup bu sütunların üzerinde beş yaydan müteşekkil kemerler bulunmaktadır. Cami içinde revaklar olup ortadaki revak en büyükleridir. Bu revakları da tutan 488 adet direk vardır. Caminin çatısı kemersiz bir formda olup bu sütunlar üzerine basmaktadır. Caminin içinde mevcut aynaya bakan kişi kibleyi içerden, dışardan ve kuzey taraftan görebilmektedir⁵⁷. Ayrıca caminin iç surları için yirmi üç giriş bulunmaktadır. Bunlardan iki tanesi, mihrabın sağında ve solunda olmak üzere caminin güneyindeki duvarda, beş tanesi kuzeydeki duvarda, sekizer tane de doğu ve batı duvarlarda yer almaktadır⁵⁸.

İbnü'l-Cevzî'nin aktardığı bilgilere göre caminin inşasında kullanılan tuğlalar, Neced'ten getirilmiştir. Ayrıca Bağdat'tan da malzeme getirilmiştir. Ustalara, marangozlara, diğer bütün işçilere ve taşınan bu malzemelere 1.500 dinar harcanmıştır.

mehdinin bu mahzenden çıkacağını iddia etmektedir. Onlara göre kaybolan son imam, Muhammed b. el-Hasan bu mahzene girmiş olup bu mahzenin kapısında sarı bir at onu beklemektedir. Bu atın eyeri ve dizginleri altından mamuldür. Şia'ya göre Sultan Sencer b. Melikşah cuma günü bu camiye namaza gelmiş ve bu atın ne için burada beklediğini sormuştur. Ona insanların en hayırlısının buradan çıkacağını ve bu ata bineceğini söylediklerinde o da "buradan benden daha hayırlısı çıkacak değil" demiş ve buradaki ata binmiştir. İddia o dur ki Şia'ya göre Sencer manevi biri olmadığı için savaşta mağlup olmuş ve saltanatu bitmiştir. Bkz. Sem'ânî, *el-Ensâb*, c. 7, s. 28; Kazvî'nin *Âsârü'l-bilâd ve ahbârü'l-ibâd*, s. 386.

⁵⁵ Lemeylim, *Nüfûzü'l-Etrâk*, c. 2, s. 276-78; Mûsâ Abdüh, *el-Abbâsiyyûn ve Asâruhumu'l-Mi'mariyyeti fi'l-İrâk ve Mısır ve İfrîkiye*, s. 33.

⁵⁶ Geniş bilgi için bkz. Lemeylim, *Nüfûzü'l-Etrâk*, c. 2, s. 276; Mûsâ Abdüh, *el-Abbâsiyyûn ve Asâruhumu'l-Mi'mariyyeti fi'l-İrâk ve Mısır ve İfrîkiye*, s. 33.

⁵⁷ Ali b. Ebubekir b. Ali el-Herevî Ebu'l-Hasan, *el-İşârât ila Ma'rifeti'z-Ziyârât*, 1. bs (Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Diniyyeti, 1423), s. 65; Cafer Halîf *el-Medhal ila mevsi'ati'l-atebâti'l-mukaddese: kısmü's-Sâmerâ*, 2. bs, c. 12 (Beyrut: Müessesetü'l-A'lemi li'l-Matbuat, 1987), s. 86.

⁵⁸ Lemeylim, *Nüfûzü'l-Etrâk*, c. 2, s. 276-78; Mûsâ Abdüh, *el-Abbâsiyyûn ve Asâruhumu'l-Mi'mariyyeti fi'l-İrâk ve Mısır ve İfrîkiye*, s. 33.

Caminin halife mahfiline 2.400 tabak cam kullanılmıştır. Buna da 400 dinar harcanmıştır⁵⁹.

Sâmerrâ Ulucami Ve Meşhur Spiral Minaresi⁶⁰

Kayda değer diğer önemli bir husus, caminin dönem bazında kendine özgü yapıya sahip minaresidir. Bu minare Halife Mütevekkil'in emri ile fersahlarca⁶¹ uzaktan görülebilecek büyüklükte yapılmıştır⁶². Minare o kadar büyüktü ki Se'âlibî, *Kitâbü'l-letâif ve'l-me'ârif* adlı eserinde minarenin doksan dokuz zirâ⁶³ olduğunu ve Halife Mütevekkil'in minarenin tepesine eşekle çıktığını kaydetmektedir⁶⁴. Ayrıca caminin spiral formdaki bu meşhur minaresi, kuzey duvarından yirmi beş metre karşı uzaklıkta ve tam ortasına düşmektedir. Minarenin tepesine dışardan minareyi beş defa çevreleyen basamaklarla çıkılmaktadır. Bunlar helezonik şekilde saat yönünün tersine

⁵⁹ İbnü'l-Cevz î *el-Muntazam fî târîhi 'l-mülûk ve'l-ümmem*, c. 11, s. 252.

⁶⁰ Yazarın Arşivinden.

⁶¹ Fersah: 3 mil veya 12000 zirâ' olup takriben 5.762 mt'ye karşılık gelmektedir. Bkz. Clement Huart, "Fersah", İçinde *İslam Ansikopedisi* (Eskişehir: MEB, 2001), c. 4, s. 574.

⁶² Ya' kubî, *el-Büldân*, s. 61; Bel'azür î *Fütûhu'l-büldân*, s. 291; Kazv n î *Âsârü'l-bilâd ve ahbârü'l-ib'âl*, s. 385; Hamev î *Mu'cemü'l-büldân*, c. 3, s. 175.

⁶³ Zirâ' ölçüsü 55-80 cm arasında bir miktara karşılık gelmekte etmekte olup ülkelere ve ölçülen nesneye göre değişebilmektedir. Bkz. Ömer, *Mu'cemü'l-lugati'l-Arabiyyeti'l-muâsıra*, c. 1, s. 808.

⁶⁴ Ebü Mansûr Abdülmelik b. Muhammed b. İsmail es-Se'âlibî, *Kitâbü'l-Letaif ve'l-me'ârif*, thk. P. De Jong (New York: Academise Typographus, 1867), s. 97; Ayrıca biz de Sâmerrâ ziyaretimizde minarenin gerçekten çok büyük olduğunu etraftan araba ile minareye çıkılabilecek genişlikte olduğunu tespit ettik.

oluşturulmuştur. Minarenin tepesinde daire şeklinde bir oda bulunmaktadır. Bu odanın yüksekliği altı metredir ve güney tarafında da bir girişi vardır. Ayrıca minarenin tepesine içerden de çıkılabilmektedir. Bu merdiven de helezonik formdadır. İlavelerle beraber minarenin yüksekliği yaklaşık elli iki metreye tekabül etmektedir. Bu açıdan S ânerrâ Ulucami minaresi, Abbâsi Devletinin Sâmerrâ'da inşa ettiği en mükemmel eserlerden biri olarak tezahür etmektedir⁶⁵.

Diğer taraftan Halife Mütevekkil camiye su temini için Dicle Nehri'nden buraya kadar uzayan ve şehrin içinden geçen iki kanal yaptırmıştır. Dicle Nehri'nden yazlık ve kışlık olacak şekilde açılan bu kanallar, Ulucami'nin yanı sıra mahalle camileri ve S âmerrâ'nın caddelerinden geçiyordu⁶⁶. Mütevekkil, Ulucami'ye ulaşan ve İbrahim b. Rebâh ismindeki vadiden başlayan caddeden üç yol açmıştır. Bu yol üzerine dükkânları, tüccarları ve sanat erbabını yerleştirmiştir. Camiye giden yolların geniş olmasının amaçlandığı görülmektedir. Nitekim yolların her biri yüzer zirâ genişliğinde tutulmuştur. Ayrıca cami evlere uzak olduğu için halkın oturduğu yerlerden camiye giden ana yollara tali yollar açılmıştır⁶⁷.

Sâmerrâ'daki Ulucami, Sâmerrâ'daki Abbâsi eserlerinin en önemlilerindedir. Bu cami inşasına sarf edilen büyük paralar, yapısı ve Abbâsi devletinin ikinci başkentindeki konumuyla göze çarpmaktadır. Bugün bu camiden geriye sadece iç surları ve meşhur helezonik şekilli minaresi kalmıştır.

4. SONUÇ

Halife Mu'tasım döneminde Bağdat'taki sayıları binlerle ifade edilen Türkler, Bağdat'ı eğitim alanına çevirmişlerdir. Bağdat'ın zaten oldukça dar sokaklarında atlarını fütursuzca koşturmuş, insanlara zarar vermişlerdir. Halk bu duruma tepkisiz kalmamış Türk askerlerinden kimini dövmüş kimini de öldürmüşlerdir. Karşılığında Türkler de halka zarar verince iki tarafın birbirinden rahatsızlığı artmış, bu durum halifeye intikal etmiştir. Halife Mu'tasım artan şikâyetler üzerine yeni bir şehir

⁶⁵ Bkz. Lemeylim, *Nüfzü'l-Etrâk*, s. 278-279.

⁶⁶ Hamev î *Mu'cemü'l-bıldân*, c. 3, s. 175; İbnü'l-Fak h, *Kitâbü'l-Bıldân*, s. 365; Kazv î *Âsârü'l-bilâd ve ahbârü'l-ibâd*, s. 385-386.

⁶⁷ Bel âür î *Fütûhu'l-bıldân*, s. 291; Ya' kubî, *el-Bıldân*, s. 61; İbnü'l-Fak h, *Kitâbü'l-Bıldân*, d. 316; İbnü'l-Cevz î *el-Muntazam fî tarihi'l-mülûk ve'l-ünem*, c. 11, s. 209 ve 252; Sibt İbnü'l-Cevz î *Mirâtü'z-zamân fî tevârîhi'l-a'yân*, c. 15, s. 48; Hamev î *Mu'cemü'l-bıldân*, c. 3, s. 175; İshak b. el-Hüseyn el-Müneccim, *Akâmü'l-mercân fî zikri'l-medâini'l-meşhûra fî külli mekân*, 1. bs (Beyrut: Alemü'l-Kütübi, 1408), s. 37; Makdis î *Ahsenü't-tekâsim fî ma'rifeti'l-ekâlîn*, s. 122; Ebü'l-Fellah Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed İbnü'l-İmad, *Şezerâtü'z-zeheb fî ahbari men zeheb*, thk. Mahmûd el-Arnâvûd, 1. bs (Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1986), c. 3, s. 168.

arayışına girmiştir. Yaklaşık bir yıl süren aramalar neticesinde Sâmerâ yeri tespit edilmiş ve 221/836 yılında buradaki çalışmalar başlamıştır. Önce Hilafet merkezi ve birkaç kasrın yeri belirlenmiştir. Akabinde Sâmerâ Ulucami'nin yeri tespit edilmiş ve inşa çalışmalarına başlanmıştır.

Bu çalışmada Sâmerâ Ulucami'nin banisinin kim olduğu tahlil edilmiştir. Araştırmalar neticesinde Sâmerâ'da iki ayrı Ulucami inşa edildiği anlaşılmıştır. Bunlardan ilki Halife Mu'tasım tarafından 221/836 yılında inşa edilmiştir. Bu Ulucami, Serice Caddesi diye bilinen ve aynı zamanda Şâriu'l-A'zam olarak geçen caddededir ve Halife Mütevekkil döneminde 234/849 senesine kadar hizmet vermeye devam etmiştir.

Mütevekkil döneminde Sâmerâ'daki nüfus artınca Mu'tasım'ın yaptırdığı cami dar gelmeye başlamıştır. Mütevekkil yeni bir Sâmerâ Ulucami inşa etmiş, ilk cami ise yıkılmıştır. Halife Mütevekkil yeni Ulucamiyi öncekinin olduğu yere değil tamamıyla farklı bir yere inşa etmiştir. Bu İkinci Ulucami, evlerin dışında Hayr Caddesi denen caddenin baş tarafındadır. Bulgular, bu caminin mimari özellikler bakımından Mu'tasım'ın yaptırdığı cami ile benzer formlara sahip olduğunu göstermektedir. Bu caminin de minaresi spiral formdadır. Şu halde her iki cami de benzerlikten kaynaklı karıştırılmaktadır. Ancak ikinci Ulucami öncekinden oldukça büyüktür. Harcanan para ve cami ile ilgili rivayetler bütün halde düşünüldüğünde bu durum açık bir şekilde anlaşılmaktadır. Netice itibariyle Mütevekkil, Mu'tasım'ın yaptırdığı camiyi restore etmek, genişletmek yerine, farklı bir yerde yeni bir Ulucami inşa etmiş, Mu'tasım'ın yaptırdığı cami ise yıkılmıştır.

KAYNAKÇA

Abdülbâki, Ahmed. *Sâmerâ: Asimetü'd-devleti'l-Arabiyyeti fî ahdi'l-Abbâsiyye* n. 1. bs. Bağdat: Dâru's-Şu'ûni's-Sekâfiyyeti'l-Âmmeti, 1989.

Belâzürî, Ebü'l-Abbas Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvud. *Fütûhu'l-bıldân*. Beyrut: Dâru ve Mektebetü'l-Hilâl, 1988.

Cansever, Turgut. *İslam'da Şehir ve Mimari*. 1 c. İstanbul: Timaş Yayınları, 2013.

Cebel, Muhammed Hasan Hasan. *el-Mu'cemü'l-iştikâkiyyü'l-müessal li-elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*. 1. bs. 4 c. Kahire: Mektebetü'l-Adab, 2010.

Demirci, Mustafa. "Sâmerrâ". İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansikopedisi*, 36:70-71. Ankara: TDV Yayınları, 2009.

Dev âd âr î Ebû Bekr b. Abdullah b. Aybek. *Kenzü'd-dürer ve câmiü'l-gurer : el-Fâ'ik Sîhâhü'l-Cevherî min kısmeti feleki'l-Müşterî: ed-Dürretü's-seniyye (mudiyye) fî ahbâri'd-devleti'l-Fâtumiyye*. 9 c. İsa el-Bîhârî el-Halebî 1992.

Dinever î Ebû Hanife Ahmed b. Davud. *Ahbârü't-tivâl*. 1. bs. Kahire: Dâu İhyai Kütübü'l-Arabiyye, 1960.

Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit b. Ahmed b. Mehdî el-Hatîb el-Bağdâdî. *Târih-i Bağdat ve zuyûlehû*. Thk. Mustafa Abdülkâdir Atâ. 1. bs. 24 c. Beyrut: Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1417.

———. *Târihu Bağdad ev Medîneti's-Selâm*. Thk. Beşşar Avvâd Ma'rûf. 16 c. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 2002.

Ebû Ca'fer Muhammed b. Habîb b. Ümeyye b. Amr el-Hâşimî el-Bağdâdî. *Kitâbü'l-Muhabber*. thk. İlze Lihten Şetitr. Beyrut: Dârü'l-Âfâki'l-Cedîde, t.y.

Ebû Mansûr Abdülmelik b. Muhammed b. İsmâil es-Se'âlibî. *Kitâbü'l-Letaif ve'l-me'ârif*. Thk. P. De. Jong. New York: Academise Typographus, 1867.

Ebu'l-Hasan, Ali b. Ebubekir b. Ali el-Herevî *el-İşârât ila Ma'rifeti'z-Ziyârât*. 1. bs. Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Diniyyeti, 1423.

Ebü'l-Fida, İmadüddin el-Melikü'l-Müeyyed İsmail b. Ali. *el-Muhtasar fî ahbari'l-beşer (Târihu Ebî'l-Fida)*. 1. bs. 4 c. Mısır: el-Matbaatü'l-Hüseyniyyetü'l-Mısıriyyetü, t.y.

Fesev î Ebû Yûsuf Yakub b. Süfyan b. Cuvvan el-Fârisî *Kitâbü'l-ma'rife ve't-târîh*. 2. bs. 3 c. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1981.

Gülcan, Enes. "Samarra Ulu Cami". İçinde *İslam Düşünce Atlası*, ed. İbrahim Halil Üçer. İstanbul: Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2017.

Halîfî Cafer. *el-Medhal ila mevsûati'l-atebâti'l-mukaddese : kısmü's-Sâmerrâ*. 2. bs. C. 12. Beyrut: Müessesetü'l-A'lemi li'l-Matbuat, 1987.

Himyerî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Abdilmün'im es-Sanh âc î *er-Ravzû'l-mi'târ fî haberi'l-aktâr*. Thk. İhsan Abbâs. 2. bs. Beyrut: Müessesetü Nâsır lissek âfe, 1980.

Hitti, Philip K. *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi*. Çeviren Salih Tuğ. C. 2. İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1989.

Huart, Clement. "Fersah". İçinde *İslam Ansikopedisi*, 4:574. Eskişehir: MEB, 2001.

İbn Asâkir, Ebü'l-Kâsım Sikatüddîn Ali b. Hasan b. Hibetullah. *Târîhu Dımaşk*. Thk. Amr b. Gar âme el-Amrî. 80 c. Dımaşk: Dârü'l-Fikr, 1995.

İbn Ebî Usaybia, Ahmed b. el-Kâsım b. Halife b. Yûnus Ebü'l-Abbas. *Uyûnü'l-enbâ' fî tabakâti'l-etubbâ'*. Thk. Nezzâr Rızâ. Beyrut: Dâru Mektebeti'l-Hayat, t.y.

İbn Fadlân, Ahmed b. Fadlân b. Abbâs b. Râşid b. Hammâd. *Rihletü İbn Fadlân*. Çeviren Ramazan Şeşen. İstanbul: Bedir Yayınevi, 2016.

İbn Haldûn, Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Hasen el-Hadram îel-Mağribî. *Târîhu İbn Haldûn = Kitâbü'l-İber ve dîvânü'l-mübtede' ve'l-haber fî eyyâmi'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve men âsarahüm min zevi's-sultâni'l-ekber*. Thk. Halîl Şehâde. 2. bs. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1988.

İbn Havkal, Ebü'l-Kâsım Muhammed el-Bağdâdî. *Sûretü'l-arz*. 2 c. Beyrut: Daru Sadr, 1938.

İbn Kesîr, Ebü'l-Fida İmadüddin İsmail b. Ömer. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. 15 c. Dârü'l-Fikr, 1986.

İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Muhammed b. Mükerrerem b. Ali el-Ens âc î *Muhtasaru tarihi dımaşk li-ibn as âkir*. Thk. Ruhiye en-Nehhas, Murad, Mutî' Riyâd Abdülhamid, Muhammed. 1. bs. 29 c. Dımeşk/Suriye: Dârü'l-Fikr, 1984.

İbn Miskeveyh, Ebû Ali Ahmed b. Muhammed. *Tecâribü'l-ümem ve te'âkibü'l-himem*. Thk. Ebu'l-Kâsım İmâmî. Tahran: Seruş, 2000.

İbn Rüste, Ebî Ali Ahmed b. Ömer. *Kitabü'l-A'lâku'n-nefîe*. Thk. Ebî Ali Ahmed b. Ömer. Leiden: Brill, 1891.

İbn Tağrıberdî, Ebü'l-Mehâsin Cemâ'üddîn Yûsuf. *en-Nücûmü'z-zâhire fî mülûki Mısır ve'l-Kahire*. Mısır: Vizâretü's-Sekâfe ve'l-İrşâdu'l-Kavmiyye, Dâru'l-Kütüb, t.y.

İbn Zebr, Ebû Süleyman Muhammed b. Abdullah b. Ahmed. *Târîhu mevlidi'l-ulemâ' ve vefeyâtihim*. Thk. Abdullah b. Ahmed b. Süleyman el-Hamed. 1. bs. Riyad: Dâru'l-Âsime, 1410.

İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâ'üddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed Bağdâdî. *el-Muntazam fî tarihi'l-mülûk ve'l-îmem*. Thk. Muhammed Abdulkâdir Atâ. Atâ Mustafa Abdülkâdir Atâ. 19 c. Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992.

İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim. *el-Kâmil fî't-târîh*. Thk. Ömer Abdüsselâm Tedmûrî. 1. bs. 10 c. Beyrut: Dâru'l-Kitâbu'l-Arabiyye, 1417.

İbnü'l-Fakîh, Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed b. İshak el-Hemedani. *Kitâbü'l-Büldân*. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1996.

İbnü'l-'Acemî, Ebü'l-Vefâ Burhâneddîn İbrâhim b. Muhammed Sıbt. *Künûzü'z-zeheb fî't-târîhi Haleb*. 1. bs. Halep: Dâru'l-Kalemi'l-'Arabî, 1417.

İbnü'l-'Adîm, Ebü'l-Kâsım Kemâleddîn Ömer b. Ahmed b. Hibetullâh. *Zübdetü'l-Haleb fî't-târîhi Haleb*. Thk. Halîl Mansûr. 1. bs. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1996.

İbnü'l-İbri, Ebü'l-Ferec Barhebraeus Yuhanna. *Târîhu muhtasari'd-düvel*. Thk. el-Yesûf Anton Sâlihânî. 2. bs. Beyrut: Daru's-Şark, t.y.

İbnü'l-İmad, Ebü'l-Fellâh Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed. *Şezerâtü'z-zeheb fî ahbâri men zeheb*. Thk. Mahmûd el-Arnâvûd. 1. bs. 11 c. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1986.

İbnü'l-Verdî Ebû Hafs Zeynüddîn Ömer b. el-Muzaffer el-Bekrî el-Kureşî el-Maarrî *Târîhu İbni'l-Verdî = Tetimmetü'l-Muhtasar fî ahbâri'l-beşer*. 1. bs. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1996.

İbrahim Mustafa, Ahmed ez-Zeyyât, Hamid Abdülkâdir, Muhammed en-Neccâr. *el-Mu'cemü'l-Vasîl*. D'aru'd-Da'vet, t.y.

İmrânî, Muhammed b. Ali b. Muhammed b. *el-İnbâ' fî târîhi'l-hulefâ'*. Thk. Kâsım es-Sâmerrâî. Kahire: Dâru'l-Âfâkî'l-Arabiyye, 2001.

İstahrî, Ebû İshak İbrâhim b. Muhammed el-Farisi el-Kerhî. *Mesâlikü'l-memâlik*. Kahire: el-Heyetü'l-Ammetü likusuri's-Sekâfeti, t.y.

Kazvî Ebû Yahyâ Zekeriyyâ b. Muhammed b. Mahmûd. *Âsârü'l-bilâd ve ahbârü'l-ibâd*. Beyrut: Dâru Sadır, t.y.

Kılıç, Ebu Abdullah Alaüddin Moğultay b. Kılıç b. Abdullah el-Bekceri el-Hikri Moğultay b. *el-İşare ila sireti'l-Mustafa ve tarihi men ba'dehu mine'l-hulefa*. Dmaşk: Dâru'l-Kalem, 1996.

Lemeylim, Abdülazîz Muhammed. *Nüfüzü'l-Etrâk fî'l-hilâfeti'l-Abbâsiyye ve eseruhû fî kıyâmi medîneti Sâmerâ min h. 221-279*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1991.

Makdisî Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed. *Ahsenü't-tekâsim fî ma'rifeti'l-ekâlîm*. Beyrut: Daru Sadr, 1991.

———. *İslam Coğrafyası (Ahsenü't-tekâsim)*. Çeviren Ahsen Batur. 1 c. Selenge yayımları; 78. İstanbul: Selenge, 2015.

Makdisî Mutahhar b. Tâhir. *el-Bed' ve't-târîh*. 6 c. Mektebetü's-Sekâfeti'd-Diniyyeti, t.y.

Makrîzî, Ebû'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Ali b. Abdülkâdir. *Kitâbü'l-Mukaffâ'l-kebîr*. Thk. Muhammed el-Ya'lâvî. 2. bs. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2006.

Mes'ûdî, Ebû'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali. *et-Tenbîh ve'l-işrâf*. Thk. Abdullah İsmail es-Sâvî. Kahire: Daru's-Sekâfeti t.y.

———. *Kitâbü't-tenbîh ve'l-işrâf*. Çeviren Ramazan Şeşen. 1. bs. İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2018.

———. *Mürüccü'z-zeheb ve me'âdinü'l-cevher (fî tühafi'l-eşrâf mine'l-mülük ve ehli'd-dirâyât)*. Thk. Müfid Muhammed Kameyha. 4 c. Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1971.

———. *Mürüccü'z-zeheb (altın bozkırlar)*. Çeviren Ahsen Batur. 4. bs. İstanbul: Selenge Yayınları, 2017.

Mûsâ Abdüh, Abdullah Kâmil. *el-Abbâsiyyûn ve Asâruhumu'l-Mi'mariyyeti fî'l-İrâk ve Mısır ve İfrîkiye*. 1. bs. Kahire: Dâru'l-Afâki'l-Arabiyyeti, 2002.

Müneccim, İshak b. el-Hüseyin. *Akâmü'l-mercân fî zikri'l-medâini'l-meşhûra fîk illi mekân*. 1. bs. Beyrut: Alemü'l-Kütübî, 1408.

Ömer, Ahmed Muhtar Abdülhamîd. *Mu'cemü'l-lugati'l-Arabiyyeti'l-muâsıra*. 1. bs. 4 c. Kahire: Alemü'l-Kütübî, 2008.

Rabâ, Halid. *el-Câmi' li-ulûmi'l-İmam Ahmed*. 1. bs. 22 c. Feyyum: Darü'l-Felah, 2009.

Safedî, Hasan b. Ebû Muhammed Abdullah Hâşimî Abbâsî. *Nizhetü'l-mâlik ve'l-memlûk fî muhtasâri sîre min veliyyi Mısır mine'l-müluk: yüerrihu min asri'l-feraine ve'l-enbiyâ hatta sene 717h*. Thk. Ömer Abdüsselâm Tedmûrî Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2003.

Sâmerrâi, Yûnus İbrâhîm. *Del İtu Sâmerrâ*. 1. bs. Bağdat: Matbaatü Dâru Menşûrati'l-Basra, 1963.

Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr el-Mervezî *el-Ensâb*. Thk. Abdurrahmân b. Yahyâ el-Muallimî. 1. bs. Haydarâbâd: Meclisü Dairetü'l-Meârifî'l-Osmaniyye, 1962.

Sıbt İbnü'l-Cevzî, Şemseddin Ebu'l-Muzaffer Yûsuf b. Kızıoğlu b. Abdillâh. *Mirâtü'z-zamân fî tevârîhi'l-a'yân*. Dimeşk: Dâru'l-Risâleti'l-Âlemiyyeti, 2013.

Suyûtî, Ebü'l-Fazl Celal üddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *Târîhu'l-hulefâ'*. Thk. Hamdîed-Demirdâş. 1. bs. Mektebetü Nezzâr Mustafa el-Bâz, 2004.

Şihâbüddîn Ebû Abdillâh Yâkût b. Abdillâh er-Rûmî Yâkût el-Hamevî *Mu'cemü'l-büldân*. 2. bs. 7 c. Beyrut: Dâru's-Sâdr, 1995.

Taberî, Ebû Cafer İbn Cerir Muhammed b. Cerir b. Yezid. *Târîhu't-Taberî: târîhu'r-rusul ve'l-müluk*. Thk. Arîb b. Sa'd el-Kurtubî 2. bs. Beyrut: Dâru't-Türûs, 1387.

Uleymi, Ebü'l-Yümn Mücirüddin Abdurrahman Ebü'l-Yümn. *et-Tarihü'l-mu'teber fi enbâi men gaber*. 1. bs. 3 c. Suriye: Darü'n-Nevadir, 2011.

Ya'kubî, İbn Vâzih Ahmed b. İshak b. Ca'fer. *el-Bıldân*. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2002.

Yıldız, Hakkı Dursun. *İslamiyet ve Türkler*. 5. bs. İstanbul: İlgi Kültür Sanat Yayınları, 2015.

Zehebî, Şemseddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osmân b. Kaymaz. *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-(tabakâtü'l-)meşâhîr ve'l-a'lâm*. Thk. Ömer Abdüsselân Tedmûrî. 2. bs. Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabi, 1993.